

עצמאותו של רש"י בתחום המילון

פתיחה

1. מפעל המילון ההיסטורי הוא ביטוי לתפקיד החשוב של האקדמיה כחוקרת ומשמרת את אוצרות הלשון העברית לדורותיה, על כן מן הראוי לעסוק בצדדים מילוניים הקשורים במפעלו הפרשני הגדול של רש"י. תרומתו של רש"י למילון נוגעת לשני תחומים. האחד הוא מילים שחידש והעשיר בהן את אוצר הלשון העברית, והשני הוא הבנת המילון המקראי, שאף בה תרם והעשיר את אוצר הלשון העברית ושימושה. להלן נראה דוגמות לשני הסוגים.

חלק א: חידושים מילוניים של רש"י

2. רש"י פעל בתקופת הביניים של העברית. בתקופה זו לא שימשה העברית לשון חיה, והייתה עבור רוב בני העם היהודי לשון קודש, אשר שימושה העיקרי בתפילה ובלימוד התורה. אף שרוב הציבור היהודי לא שלט היטב בעברית המשיכו חלק מהחכמים לכתוב עברית, וכתיבה זו שימרה את העברית כמצב של מעין תרדמה, עד להתעוררותה ותחייתה בעת החדשה. אחד הכותבים הבולטים ובעלי ההשפעה הוא רש"י, וכתיבתו העברית תרמה הרבה לשמירת הידע הלשוני העברי ולחיווקו במהלך הדורות.¹ רש"י פירש הן את המקרא הן את התלמוד הבבלי בעברית, וכתיבתו העברית מגלה לנו חידושי מילים רבים – חלקם חידושים בתחום התצורה וחלקם חידושים בתחום המשמעות. חידושים אלה לוקטו בידי יצחק אבינרי, וכונסו למפעלו הגדול היכל רש"י.² הוא מונה מאות רבות של מילים חדשות, וכן מאות מילים שמשמעותן חדשה אצל רש"י. להלן נראה כמה מן המילים החדשות.

3. המילה הראשונה היא יהדות. מילה זו נפוצה ושימושית ביותר בימינו, אך איננה במקורות הקלאסיים של העברית. היא מופיעה בפירושו של רש"י לתלמוד הבבלי

1. ראה על כך במאמרי "פירוש רש"י לתורה כמפעל של חיזוק השפה העברית", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, כרך א, עמ' 115–127.
2. ראה אבינרי.

פעמים אחדות. לדוגמה, התלמוד הבבלי במסכת יבמות עוסק בשאלת תוקף הגיור של מי שהתגיירה כדי לשאת בן זוג יהודי ולא מטעמים של אמונה והכרה דתית. במהלך המשא ומתן התלמודי מעיר התלמוד שהגיור תקף, ואומר: "הא גיורא מיהא הויא". ורש"י מפרש שם כך: "ואע"ג דלא נתגיירה לשם יהדות אלא בשביל שישאנה זה" (שם כד ע"ב).

יש כאן מילה חדשה; אבינרי מונה אותה כאחד מחידושי הלשון של רש"י. אלא שכאן מתעוררת השאלה, אם רש"י הוא שחידש מילה זו. מילון בן-יהודה רושם אותה גם בכתביו של ר' יהודה הברצלוני, בן זמנו הצעיר של רש"י בספרד.³ האם לקח רש"י מילה זו מעמיתו הספרדי? ואכן כתביו של ר' יהודה הברצלוני נודעו בצרפת בדורות שאחרי רש"י,⁴ וייתכן ששמעו הגיע לרש"י עוד בחייו. אולם אין אנו יודעים אם רש"י קרא אותם, והרי בלי לקרוא אותם לא יכול היה להכיר מילה זו. סביר יותר לומר שיש כאן התפתחות מקבילה, חידוש מילה שנדרשה לציון הזהות הדתית-לאומית של היושבים בגולה.

4. דוגמה אחרת היא זייפן. בתלמוד הבבלי במסכת עבודה זרה מופיע תיאור של טקס המתקיים ברומא ובו אומרים הרומאים, המזוהים עם עשו שהוא אדום, את המשפט "אחוח דמרנא זייפנא הוא". ורש"י שם מפרש כך: "אחיו של אדונינו עשו זייפן הוא יעקב שרימה לעשו וחשב ליטול ברכה להיות גביר לאחיו" (שם יא ע"ב). הפועל זייף מוכר וידוע בלשון חכמים,⁵ אולם שם העצם של העוסק בזיופים אינו קיים במקורות. בא רש"י וחידש זייפן במשקל פעלן, משקל מוכר וידוע בלשון חכמים.⁶ החידוש נעשה כאן בדרך של עברות המילה הארמית. המקור הארמי גורס זייפנא, ורש"י הפכו למילה עברית.⁷ התהליך הזה של העברת מילים מהארמית לעברית תוך שינוי צורה והתאמה לעברית מוכר לנו היטב גם בתולדות העברית החדשה, ואבינרי עומד על כך שזו אחת הדרכים העיקריות של רש"י לחדש מילים בעברית.

5. דרך נוספת לחדש מילים היא ליצור מילים חדשות משורשים קיימים. בפירושו לישעיהו מו, א אומר רש"י כך: "'קרוסו כרעו יחדו' – הקריסה עם הכריעה". הפועל קרס מופיע במקרא, כגון בפסוק הזה, אך שם הפעולה קריסה אינו במקרא. המשקל קטילה נדיר במקרא, והתרחב ביותר בלשון חכמים, כפי שהראה קוטשר.⁸

3. מילון בן-יהודה, ד, עמ' 1983, ערך "יהדות".

4. ראה גרוסמן, עמ' 569.

5. השורש אינו במקרא, ונתחדש בלשון חכמים כפועל; ראה מורשת בערכו.

6. על משקל זה ראה ספרו של ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד.

7. גם מילון בן-יהודה (ג, עמ' 1325) רושם את המילה כחידושו של רש"י.

8. ראה י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' קי-קלג.

רש"י יוצר במשקל זה את שם הפעולה קריסה ומכניס ערך חדש למילון העברי.⁹ דרך זו של יצירת מילים חדשות רגילה מאוד גם בימינו, וזו דוגמה אחת מני רבות שמביא אבינרי למילים חדשות.

6. שם העצם יובש אף הוא רשום אצל אבינרי כחידוש של רש"י. בפירושו לישעיהו ט, יט אומר רש"י כך: "לפיכך הוא מרמז פורענות שלה ליובש נהרות ויאורים". מילון בן-יהודה רושם את המילה רק מספרות תרגומי התיבונים, המאוחרת לרש"י בשני דורות לפחות.¹⁰ אולם בדיקה ב"מאגרים", המכיל את התיעוד של המילון ההיסטורי עד לתקופתו של רש"י, מלמדת שמילה זו מופיעה כבר אצל ר' שבתי דונולו, רופא וחכם איטלקי בן המאה העשירית (נפטר בשנת 985), בקטע מפרקי היפוקרט. הקשר המילה שם הוא בענייני רפואה, כלומר יובש של גוף האדם ולא התייבשות של נהרות כפי שפירש רש"י, אך עדיין מדובר באותה מילה ובאותה משמעות. מילה זו מעוררת שאלה גדולה: האם נתגלגלה לרש"י ממקורות איטלקיים, ואם כן איננה חידוש שלו, או שמא חידש אותה מדעתו במקביל למה שמצוי בכתבי הרופא דונולו? שתי האפשרויות סבירות. מחד גיסא ידוע לנו היטב על קשרי יהדות אשכנז עם איטליה, כפי שהראה פרופ' אברהם גרוסמן במחקריו,¹¹ ועל כן לא ייפלא שכתבי חכמים איטלקיים ידועים היו באשכנז ובצרפת. לגבי ר' שבתי דונולו ידוע לנו שרש"י הכיר את ספרו תחכמוני, שהוא פירוש לספר יצירה, והוא מצטטו בפירושו לתלמוד הבבלי (עירובין נו ע"א). מאידך גיסא, ספק אם רש"י קרא את הכתבים הרפואיים של דונולו. ידיעותינו על ספרייתו של רש"י מועטות ביותר,¹² ולפיכך קשה לענות על השאלה אם הכיר רש"י מילה זו מכתבי דונולו אם לאו. מבחינת המילון ההיסטורי ודאי הוא שמחדש המילה הוא דונולו, שקדם במאה שנה לרש"י. אך ייתכן שצודק אבינרי בקביעתו שרש"י חידש מילה זו, ויש כאן חידוש שאינו חדש.

דוגמה זו יצאה ללמד על דוגמות רבות כמותה המצויות בספרו של אבינרי ורשומות כחידושים של רש"י. בדיקה במילון ההיסטורי של האקדמיה מראה לא פעם שמילה שאבינרי חשבה לחדשה אצל רש"י איננה חדשה, וכבר קדמה לו אם במצט ואם בהרבה. שעה שכינס אבינרי את חידושי רש"י לא עמדו לרשותו הכלים העומדים לרשותנו היום, ובראשם החומר המכונס במילון ההיסטורי. כיוון שכך יש צורך לבדוק מחדש את המילים שרשם, ואי אפשר להסתפק במה שרשם בשעתו.

9. ואכן גם במילון בן-יהודה (יב, עמ' 6186) המובאה הקדומה ביותר בערך זה היא ציטוט של רש"י.
 10. ראה שם, ד, עמ' 1950, בערכו.
 11. ראה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א.
 12. לעניין זה נדרש באופן כללי 'תא-שמע במאמרו על ספרייתם של חכמי צרפת': I. Ta-shma, "The Library of the French Sages", *Rashi 1040-1990*, ed. G. Sed-Rajna, Paris 1993, pp. 535-540.

סיכום ביניים

7. סקרנו כאן כמה מילים מתוך מאות רבות של ערכים שרשמם אינרי כחידושיו של רש"י, ובחלקם גם במילון בן-יהודה המובאה הקדומה ביותר היא משל רש"י. כל אלה ערכים חדשים, ולא כללנו כאן את המילים שנתחדשה להם משמעות אצל רש"י. אגב הילוכנו למדנו שלא כל מה שרשום שם כחידוש אכן חדש הוא, ובחלק מהמילים נישאר בספק עד כמה הם חידושיו של רש"י. מכל מקום גם צמצום הרשימה משאיר אותה גדולה ומרשימה, והיא משקפת היבט אחד של חדשנות בתחום המילון, חדשנות שתרמה והעשירה את המילון העברי. וגם לגבי מילים שמתברר שרש"י אינו המחדש שלהן עדיין יש להכיר שהכללתן ביצירתו הפרשנית סייעה הרבה להתקבלותן, משום שיצירתו הפרשנית נקראה ונלמדה בחוגים רחבים מאוד בכל רחבי הפזורה היהודית.

חלק ב: חידושיו של רש"י כפרשן מקרא

8. בפירושו לתנ"ך נדרש רש"י לעסוק במובנן של מילים קשות ונדירות. כידוע, יש במקרא לא מעט מילים כאלה, ואנו מצפים שפרשן טקסט יעסוק בהן. הפרשנות המודרנית מפרשת את הכתוב על יסוד חקר הלשונות השמיות, המילונאות והדקדוק המודרניים; ומה יעשה פרשן בימי הביניים? הוא יכול להישען על הידע הלשוני העומד לרשותו. לדוגמה, פרשן ספרדי כמו אבן עזרא נשען על המפעל הלשוני הגדול של מדקדקי ספרד, החל בחיוג' וכלה באבן ג'נאח, ונוסף להם פירושי רס"ג. קריאה שטחית בפירושי אבן עזרא מראה שהוא יונק את רובי פירושו ממסורת המילונאות והדקדוק הספרדית, והדבר נאה ומתקבל. אולם מה יעשה פרשן צרפתי כמו רש"י שאינו מכיר את המסורת הדקדוקית המפוארת הזו? עומד לרשותו חומר מצומצם יחסית, מילונו של מנחם בן סרוק (מחברת מנחם) והשגותיו של דונש בן לברט, וכן המקורות הקלאסיים, הן דברי חז"ל בספרות התנאית והאמוראית הן התרגומים הארמיים למקרא. להלן נבחן את דרכו בכמה מילים קשות.

9. המילה שָׁרַד: במקרא מוזכרים בגדי השרד ארבע פעמים (שמ' לא, י; לה, יט; לט, א, מא), כולן במסגרת תיאור מלאכת המשכן. פרט לכך אין להם אזכור במקרא כולו. נחלקו המפרשים למה הכוונה – האם לבגדי הכהונה כגון הכתונת המצנפת והאבנט, או לבדים שכיסו את כלי המשכן בשעת המסעות (כמתואר בספר במדבר פרק ד). שאלה נוספת היא גיזרונה של המילה שרד. רש"י מפרש:

"ואת בגדי השרד" (שמ' לא, י) – אומר אני: לפי פשוטו של מקרא אי אפשר לומר שבבגדי כהונה מדבר, לפי שנאמר אצלם: ואת בגדי הקדש לאהרן הכהן ואת בגדי בניו לכהן. אלא הם בגדי התכלת והארגמן ותולעת שני

האמורים בפרשת מסעות: "ונתנו אל בגד תכלת" (במ' ד, יב); "ונתנו [לפנינו: ופרשו] עליו בגד ארגמן" (שם, יג); "ונתנו [לפנינו: ופרשו] עליהם בגד תולעת שני" (שם, ח). ונראין דברי, שנאמר "ומן התכלת והארגמן ותולעת השני עשו בגדי שרד לשרת בקדש" (שמ' לט, א), ולא הוזכר שש עמהם; ואם בבגדי כהונה, לא מצינו באחד מהם ארגמן או תולעת שני בלא שש. בגדי השרד – יש מפרשים לשון עבודה ושירות, כתרגומו: לבושי שמושא; ואין לו דמיון במקרא. ואומר אני שהוא לשון ארמי, כתרגום של "קלעים" (שם כז, ט), ותרגום של "מכבר" (שם, ד), שהיו ארוגין במחט, עשוין נקבים נקבים, לא צדין בלעז.¹³

הוא דוחה את הפירוש הרואה בבגדי השרד בבגדי כהונה, ולדעתו אלה הכיסויים של כלי המשכן. רש"י מחפש את גיזרונה של המילה שרד וקובע שאין לה דמיון במקרא, כלומר היא מילה יחידאית. הוא מציע שהיא קשורה למילה הארמית סרד, המשמשת לתרגום המילה קלעים. הצעה זו נפתחת במילים "ואומר אני", כלומר יש כאן הצעה מקורית משלו.

ואכן הקישור למילה הארמית אינו מופיע אצל קודמיו. מנחם בן סרוק במחברת כותב: "את בגדי השרד לשרת בקודש – ענין עבודה הוא לפי הענין".¹⁴ הסבר זה של מנחם מתאים להסבר המופיע אצל רש"י בתור "יש מפרשים", ואף אונקלוס תרגם כן. אולם רש"י מוסיף כאן גיזרון ארמי, וזה אינו במקורות אלה.

הצעה חלופית מעלה אבן עזרא. הוא קושר את המונח שרד למילה המקראית הידועה שָׁרִיד, המופיעה גם בהקשרים של בריחה – "שריד ופליט" (יהו' ח, כב).¹⁵ מסתבר שרש"י לא הסכים עם הקישור האטימולוגי הזה, ועל כן פנה לארמית.¹⁶

10. כברת ארץ. הציורף הזה נדיר במקרא – הוא מופיע רק בשני סיפורים, פעם בבראשית, בסיפור על קבורת רחל (הציורף מופיע גם בסיפור המעשה עצמו [בר' לה, טז] וגם כשיעקב מספרו ליוסף על ערש דוויי [שם מז, ז]), ופעם במלכים ב (ה, יט), בסיפור על נעמן וגיחזי. גם כאן מתעוררת השאלה, האם אפשר לקשור את המילה כברת לשורש מקראי מוכר. כך עשה מנחם, והוא בחר במילה כביר, לשון גודל, ולפי זה המרחק היה מרחק גדול: "השלישית: הן אל כביר (איוב לו, ה), ירע

13. נוסח הפירוש ניתן כאן לפי מהדורת מקראות גדולות הכתר, מהדורת יסוד חדשה, ההדורה מדעית על פי כתיב יד עתיקים..., בעריכת מ' כהן, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ב ואילן. הנוסח הושווה עם מהדורתו של ברלינר (א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט תרס"ה).

14. מחברת מנחם, עמ' *389.

15. ראה אבן עזרא בפירושו הארוך לשמות לא, י; ומעין זה בפירושו הקצר שם.

16. ההקבלה לארמית בכיוון דבריו של רש"י מצויה גם במילונות מודרנית, כגון מילון BDB וכן מילון העברית המקראית.

כבירים לא חקר (שם לד, כד) יתן אכל למכביר (שם לה, לא) מים כבירים שוטפים (יש' כח, ב) ויהי עוד כברת הארץ (בר' לה, טז). ענין ריבוי הם.¹⁷ פירוש זה מוזכר אצל רש"י, ורשב"ם קיבל אותו והצדיקו. גם רמב"ן, בשבתו בספרד, פירש שמדובר במרחק גדול, והסתמך על דברי רד"ק;¹⁸ אך לאחר שעלה לארץ שינה דעתו זו וקיבל את דברי רש"י, שנראו לו תואמים את המציאות הגאוגרפית. נראה את דברי רש"י על בראשית לה, טז:

כברת הארץ – מנחם פירשו לשון כביר, ריבוי, מהלך רב. ומדרש אגדה: בזמן שהארץ חלולה ככברה, שהניר מצוי, הסתיו עבר ועדיין השרב לא בא. ואין זה פשוטו של מקרא, שהרי בנעמן מצינו וילך מאתו כברת ארץ (מל"ב ה, יט). ואומר אני שהוא שם מדת קרקע כמו מהלך פרסה או יותר. וכמו שאתה אומר צמד כרם (יש' ה, י) חלקת שדה (בר' לג, יט) כך במהלך אדם נותן שם מדה: כברת ארץ.

רש"י דוחה את הפירוש של מנחם, וכמו כן אינו מקבל את הפירוש המופיע במדרש, המקשר את המילה לשם העצם פְּכָרָה, ומדבר על כך שהאדמה חלולה ככברה. נימוקו הוא שהצירוף מופיע גם בסיפור על נעמן וגיחזי. הוא אינו מסביר את דבריו, אך נראה שלדעתו בסיפור שם מדובר במרחק קצר. הדבר אינו מפורש בכתוב, אך העובדה שגיחזי השיג בריצה את נעמן הנוסע במרכבה מובילה למסקנה שמדובר במרחק לא גדול. גם הנימוק המדרשי נדחה בגלל הסיפור של גיחזי, כיוון שבאירוע ההוא אין שום משמעות לשאלת הרטיבות או הבוציות של הקרקע (בניגוד לסיפור על קבורת רחל, ששם אפשר להסביר את ההימנעות מהבאת רחל לבית לחם בתנאי מזג האוויר ועבירות הקרקע). שוב מדובר כאן בפירוש מקורי של רש"י, המנוגד למנחם ולמדרש חז"ל גם יחד. הפירוש נבנה על יסוד עיון בכתובים שבהם מופיע הצירוף ובחינת הקשריו המדויקים.

11. המילה מחספס היא מילה יחידאית הבאה בתיאור המן (שמ' טז, יד), ואין ברור מה תוכנה. הפרשנות הספרדית מבארת אותה במובן 'עגול': כך כבר תרגם רס"ג בתרגומו לתורה שם, ואחריו חחרו החזיקו אבן ג'נאח במילונו ואבן עזרא בפירושו.¹⁹ אבן עזרא מתלבט בקשר לגיזרון המילה, דוחה את הצעתו של אונקלוס ונשאר בצריך עיון. אונקלוס תרגם "מקלף", ונראה שהבין שהמילה קשורה לשורש חש"ף,

17. מחברת מנחם, עמ' *210.

18. זה המקום היחיד שבו רמב"ן מצטט בפירושו את רד"ק, ומן הראוי לבחון עד כמה הושפע ממנו בפירושו. יש לציין שמבחינה אטימולוגית הסברו של רד"ק שונה. הוא מניח שהשורש הוא בר"ה, והכ"ף בראשו היא מילית ההשוואה.

19. אבן ג'נאח מעתיק את תרגום רס"ג – "מדחרג" – ואינו מוסיף על כך דבר. בתרגומו של אבן תיבון לספר השורשים נוסף תרגום עברי: "מגולגל ועגול".

בהנחה שיש כאן חילופי ש/ס. דעתו של אונקלוס מקובלת גם על מנחם, והוא אומר: "חסף – מתחלק לשתי מחלקות. האחת מחספס כמו מחושף לפי הענין".²⁰ לעומת אלה מפרש רש"י כך:

מחספס – מגולה, ואין דומה לו במקרא. ויש לפרש מחוספס לשון חפיסא ודלוסקמא שבלשון משנה. כשנתגלה משכבת הטל ראו שהיה דבר דק מחוספס בתוכו בין שתי שכבות הטל. ואונקלוס תרגם מקלף, לשון (בר', ל, לז) מחשוף הלבן.

הוא מכיר את תרגום אונקלוס ומניח שהוא מבוסס על השורש חש"ף, וכך כאמור גם דעתו של מנחם, אבל הוא חולק עליהם. המילה יחידאית, והוא מחפש את האטימולוגיה שלה בלשון המשנה. מכאן הצעתו שהיא קשורה לשם העצם חפיסה, המוכר בלשון המשנה.²¹ יש כאן פירוש מקורי הקושר את המילה המקראית לשם עצם בלשון חכמים.

12. והנה ערך שבו נמנע רש"י מלהשתמש בלשון חכמים או בארמית. המילה ודמעך המופיעה בשמות כב, כח היא מילה יחידאית, והקשר בינה ובין שם העצם דמעה עורר דיון נרחב. מעניין לציין שיש כאן הסכמה רחבה בין הספרדים והאשכנזים לקשר שבין שתי המילים האלה. כך מפרש רשב"ם הצרפתי בעקבות מנחם, וכך גם אבן עזרא הספרדי בעקבות רס"ג ואבן ג'נאח.²² בשונה מכולם בא רש"י ואומר: "ודמעך – היא תרומה; ואיני יודע מה לשון דמע". לשון זו, "איני יודע", משמעה סירוב לקבל את הפרשנות המקובלת והידועה. הוא אינו מנמק מדוע דחה את הפירוש המקובל.²³ ישנה אפשרות נוספת, לקשור את המילה לפועל דמע הידוע היטב מלשון חכמים, ומציין תערובת של תרומה וחולין,²⁴ אך רש"י נמנע גם מכך. הימנעות זו יש בה כדי ללמד על התלבטותו. נראה שכאן שקל את האפשרויות השונות ולא נתקבלו על דעתו, ועל כן הודיע לקורא את מסקנתו. ואכן גם המילונות המודרנית מתחבטת בגיזרונה של מילה זו.²⁵

20. מחברת מנחם, עמ' 183*.
21. שם העצם חפיסה מופיע במשנה בגיטין ג, ג ובבבא מציעא א, ה, וכן במקומות אחדים בתלמודים.
22. רשב"ם מזכיר בפירושו את מנחם; מנחם עצמו אומר שזה "קרוב" (מחברת מנחם, עמ' 127*).
- אבן עזרא לפסוק מצטט את רס"ג, ואף אבן ג'נאח במילונו מפרש לשון דמעה ומביא ראיה מן הערבית, שבה המילה הערבית דמעה עשויה לציין כל נזל.
23. מילון BDB מפנה את תשומת לב המעיין לכך שהמילה דמעה מופיעה בדרך כלל בטקסטים של שירה ובטקסטים מאוחרים, אך הוא עצמו מתלבט לגבי הערך דמע.
24. ראה מילון בן-יהודה, ה, עמ' 961, ערך "דמע" והערה 5 שם.
25. ראה למשל מילון העברית המקראית, וכן מילון BDB. מורשת במילונו דוחה אף הוא את הקשר בין הפועל שבלשון חכמים לשם העצם דמעה.

13. והנה דוגמה מעניינת להיסמכות על הערבית. המילה נא מופיעה פעם אחת במקרא כולו, בפרשה המפרטת את הלכות קרבן הפסח (שמ' יב, ט). התורה אוסרת לאכול את הפסח "נא", ומתירה רק צלי אש. במדרשי ההלכה התנאיים ניתנו שני פירושים שונים למילה זו. במכילתא דרבי ישמעאל פירשו את המילה כמציינת בשר חי – "אין נא אלא חי";²⁶ ואילו במכילתא דרבי שמעון בר יוחאי נתפרשה המילה כמציינת בשר צלוי למחצה: "אין נא אלא שלא בישל כל צרכו".²⁷ בתלמוד הבבלי, פסחים מא, נתקבל הפירוש של מכילתא דרשב"י, והתלמוד קובע שאין האיטור חל על אכילת בשר חי אלא רק על בשר צלוי למחצה.

רש"י מפרש בתורה כך: "נא – שאינו צלוי כל צרכו קוראו נא בלשון ערבי". חלקו הראשון של הפירוש, הקובע שנא הוא בשר שאינו צלוי כל צרכו, תואם את מסקנת הבבלי. אולם רש"י אינו מסתפק בכך, ואינו אומר "כך פירשו רבותינו", אלא מוסיף אטימולוגיה הנשענת על הערבית, בהנחה שבערבית נא פירושו בשר צלוי למחצה. פירוש זה מנוגד לפירושו של מנחם, שקשר את המילה נא לפועל הניא: "השנית – הניא מחשבות עמים, אם הניא אביה אותה... ויתכן להיות מגזרתם אל תאכלו ממנו נא, לשון שבירה".²⁸ רש"י דוחה פירוש זה, וכן אינו מקבל את תרגומו של אונקלוס, "כד חי", התואם את הדעה האחרת בספרות חז"ל.

היסמכותו של רש"י על הערבית מעניינת מכמה צדדים. ראשית יש לשאול, אם הדברים מדויקים. המילה נא מציינת בערבית בשר חי, כפי שמעיד אבן עזרא בפירושו לפסוק: "והישר בעיני, שאין חבר במקרא לה; ופירושו: הפך מבושל, והוא שנקרא 'חי'; כמו: לא אקח ממך בשר מבושל כי אם חי. וכבר אמרתי בספרי כי רוב לשון ערבית דומה ללשון עברית, והבשר החי יקרא בלשון ערבית 'ניי'; ואותיות אהו"י להם מתחלפים בלשונם כמו בלשוננו".²⁹

שנית, עניין זה של ההישענות על הערבית לצורך הבנת לשון המקרא עמד במרכזו של פולמוס חריף בין דונש למנחם, פולמוס שתואר בהרחבה במחקריו של פרופ' אהרן ממן.³⁰ מנחם סירב במודע להיעזר בערבית, וגם בערך הזה הוא מפרש לפי העברית. דונש ביקר אותו בחריפות על כך. הוויכוח ממוקד בפירוש הביטוי מטעני

26. מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא פרשה ו, ד"ה אל תאכלו.

27. מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, פרק יב פסוק ט.

28. מחברת מנחם, עמ' *250.

29. אבן עזרא בפירוש הארוך לשמות יב, ט. מילונים ערביים רושמים כמה צורות למילה זו – גם نِي וגם نِيء – והתרגום הוא בדרך כלל בשר חי (ראה למשל בערך זה אצל H. Wehr, J. G. Hava, *A Dictionary of Modern Written Arabic*³, Wiesbaden 1961 וכן אצל *Arabic-English Dictionary for the Use of Students*², Beirut 1915).

30. הסיכום המקיף של הנושא מצוי אצל ממן בספרו A. Maman, *Comparative Semitic Philology in the Middle Ages*, Leiden 2004.

חרב שבישעיהו יד, יט, שגרעינו, מטעני, אף הוא מילה יחידאית לפי פירוש מסויים. דונש אומר שיש לפתור (=לפרש) מילים לפי הערבית, ומביא רשימה של מילים שפתרון לפי הערבית: "והנני אערך לך מקצת דברי העברית אשר פתרוןם כמשמעם בערבית להודיעך כי שתי הלשונות דומות זאת לזאת".³¹ ברשימה זו נמצאת גם המילה נא. דונש אינו אומר מה פירוש המילה בערבית, ומסתפק ברישום הציטוט מהפסוק ברשימת המילים שיש להיעזר בערבית לפירושן.

רש"י הכיר היטב את פרטי הוויכוח, לא רק מפני שידוע לנו שהכיר את מחברת מנחם ואת השגותיו של דונש, אלא גם מפני שאת הביטוי הנתון בוויכוח – מטעני חרב – פירש בישעיהו לפי הערבית. נראה אפוא שזה מקורו הערבי גם בפסוק על נא – רשימתו של דונש. ייתכן שכאן התשובה לתמיהה בדבר הדיוק במשמעות. דונש הסתפק בדוגמה של הפסוק, ולא פירש אם הכוונה לבשר חי או לבשר צלוי למחצה, ועל כן יכול היה רש"י להישאר עם פירוש המתאים למסורת חז"ל מחד ועם הקבלה לערבית הנשענת על דונש מאידך.

הנכונות להסביר מילה לפי הערבית מעניינת במיוחד מפני שרש"י לא ידע ערבית ולא יכול היה להעריך נכונה את הוויכוח בין מנחם לדונש, ואף על פי כן לא נמנע מהשוואה לערבית. נראה שיש כאן רצון שלו לתת הסבר למילה, ובהיעדר אפשרות לבסס הסבר על סמך המקורות העבריים הידועים לו הוא פונה למקור חוץ ונעזר בידיעות שקיבל דרך תשובות דונש. מכאן שלא רצה להסתפק בפירוש הלכתי, אלא שאף לתת לקורא הסבר אטימולוגי מספק.³² בזה אפשר לראות חשיבה שלו כמילונאי, נוסף על עבודתו כפרשן.

14. דוגמה אחרונה לדרך עבודתו של רש"י היא פירושו לפועל פפר. פועל זה נפוץ למדיי במקרא, ותוכנו קשור למושג התשובה, שהוא מושג מרכזי במקרא. רש"י נדרש פעמים אחדות לפרש את הפועל הזה, והוא מסביר אותו באופן מקורי. נעיין כאן באחד מפירושויו, פירושו לבראשית לב, כא:

כי אמר אכפרה פניו – אבטל רוגזו, כמו "וכופר בריתכם את מות" (יש' כח, יח); "לא תוכלי כפרה" (שם, מז, יא). ונראה בעיני, שכל "כפרה" שאצל עון וחטא ואצל "פנים" כולם לשון קינוח והעברה הם, ולשון ארמי הוא, והרבה בתלמוד: וכפר ידיה, – ובעי לכפוריה ידיה בההוא גברא; וגם בלשון

31. תשובות דונש, עמ' 88*–92*.

32. ובכך הוא שונה למשל מן הרמב"ם, שהביא אף הוא את מסקנת סוגיית הבבלי להלכה אך ללא כל הסבר לשוני; ראה משנה תורה, הלכות קרבן פסח ח, ו. עניין העזתו של רש"י לפרש על פי הערבית דורש עדיין בירור יסודי, ואין כאן מקומו.

המקרא נקראים המזרקים של קודש: "כפורי זהב" (עז' א, י), על שם שהכהן מקנח ידו בשפת מזרק.

רש"י מדגיש שמשמעו של הפועל הוא "לשון קינוח והעברה", ובוזה בא לשלול פרשנות הרואה בפועל הזה משמעות של כופר נפש, פדיון נפש, כפי שכתב מנחם במחברתו,³³ ובהתאם לדעת רמב"ן בשעתו, שכתב והרחיב מאוד בעניין זה. הניסוח "ונראה בעיניי" מלמד שחידש דבר זה מדעתו ולא מצאו במקום אחר, והוא אכן נזקק להשוואות לארמית ולשמש של מזרקי הזהב – כפורי זהב – כדי לבסס את הסברו. הגורם להבנה זו של הפועל הוא עיון בהופעותיו במקרא, ובפרט בפסוקים שבהם אי אפשר לפרש את הפועל הזה כמביע פדיון נפש או סליחת עוון, כגון הפסוקים שהוא מצטט מישעיהו.³⁴ יש כאן תשובה מסוימת לשאלה כיצד קבע את דרכו בבואו לפרש מילה מקראית – נדירה או שכיחה. הוא מעיין היטב בכל הופעותיה, ושוקל מה מתאים להיאמר ואיזו משמעות הולמת את הכתובים. כך הוא מגיע לפירושים מקוריים רבים.

סיכום

15. בחנו כאן את פירושו של רש"י למספר מילים מקראיות, רובן מילים נדירות. העולה מכל הפירושים הוא שרש"י אינו תלוי במסורת פרשנית אחת, אלא בודק כל מקרה לגופו. פעם הוא מחפש מקור בלשון המשנה ופעם מתעלם ממנה ביודעין, פעם הוא נעזר במנחם ופעמים רבות חולק עליו, לעתים הוא משער מדעתו ולעתים נשען על ידע מבחורין, כגון על דברי דונש על הערבית. בכל המקומות הוא מפעיל שיקול דעת זהיר לגבי הממצא הלשוני המקראי, ונותן משקל נכבד להקשר של הפסוקים.

מה שסקרנו כאן הוא מעט מזעיר מתמונה גדולה ורחבת היקף של עשייתו של רש"י בתחום המילון. שני פנים יש לעשייה זו: מצד אחד יצירת מילים חדשות, ומצד שני הענקת משמעות לערכים מקראיים שתומים. בשתי הדרכים האלה נמצא רש"י מעשיר את המילון העברי לדורותיו, שכן פירושו נפוץ על פני כל הארץ, והפך לאחת מאבני היסוד של החינוך היהודי. תרומה זו של רש"י למילון העברי חשובה היא, והיא ביטוי למפעלו החדשני והעצמאי.

33. מחברת מנחם, עמ' *221.

34. מעניין לציין שהמילונות המודרנית אף היא רואה בפועל משמעות של קינוח וכיסוי; ראה למשל מילון העברית המקראית בערכו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי = י' אבינרי, היכל רש"י, מהדורה חדשה, א-ב, ירושלים תש"ם
 A. Neubauer (ed.), *The Book of Hebrew Roots by Abu 'l-Walid* = אבן ג'נאח
 Marwan Ibn Janah, Oxford 1875 [=ספר השרשים הוא החלק השני
 ממחברת הדקדוק חברו בלשון ערב ר' יונה בן ג'נאח העתיקו אל לשון הקדש ר'
 יהודה בן תבון, הוציאו לאור בנימין זאב באכער, ברלין 1896]
 גרוסמן = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים³, ירושלים תשס"א
 מאגריים = מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, מוצג
 באתר <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>
 מורשת = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א
 מחברת מנחם = Menaḥem Ben Saruq, *Maḥberet*, ed. A. Sáenz-Badillos, =
 Granada 1986
 מילון בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ברלין 1908 –
 ירושלים 1959
 מילון העברית המקראית = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית, רמת-גן תשס"ו
 מילון BDB = F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *Hebrew and*
English Lexicon of the Old Testament, Oxford 1907
 תשובות דונש = Tešubot de Dunaš Ben Labrat, ed. A. Sáenz-Badillos, =
 Granada 1980